

Η επιστημονική σκέψη του γαλλικού Διαφωτισμού και η επικαιρότητά της για την εποχή μας

Αποτελεί ίσως παραδοξολογία να μιλάμε για επικαιρότητα του γαλλικού Διαφωτισμού, όταν στην εποχή μας ανθούν χυδαίες μορφές ανορθολογισμού, όπως η αστρολογία, η χαρτομαντεία, η πίστη στα θαύματα, ή πιο εκλεπτυσμένες, όπως η «φιλοσοφία» της αποδόμησης και ο μυστικισμός. Είναι φυσικό πολλοί εικονοκλάστες διανοούμενοι της μεταμοντέρνας σχολής, όπως και πολλοί ημιμαθείς κληρικοί και μυστικίζοντες θεολόγοι, να διακηρύσσουν ότι ο Διαφωτισμός είναι «ψόφιο σκυλί», για να θυμηθούμε τις γνώμες ορισμένων για τον Σπινόζα και, αργότερα, για τον Χέγκελ.

Το γεγονός όμως ότι επαναλαμβάνεται με τόση επιμονή ότι ο Διαφωτισμός είναι τελειωμένη υπόθεση και ότι φανερώνει εξάρτηση από ξενόφερτους τρόπους σκέψης, όπως ειπώθηκε και για τον Κοραή¹, δείχνει ότι είναι ενοχλητικός, άρα και ζωντανός. Μπορεί να είναι γόνιμος και σήμερα.

Η γονιμότητα του Διαφωτισμού ισχύει ιδιαίτερα για το γαλλικό Διαφωτισμό, που ήταν και ο πιο μαχητικός για ιστορικούς και κοινωνικούς λόγους. Η επιστημονική σκέψη, όπως την εννοεί, αναφέρεται κυρίως, και κάτω από την επίδραση του Νεύτωνα, σε προτάσεις ανεπίδεκτες αμφισβήτησης, όπως είναι οι προτάσεις των μαθηματικών. Οι προτάσεις αυτές αντιστοιχούν σε μια τάξη του κόσμου που είναι ανάλογη με την τάξη μιας καλά συναρμοσμένης μηχανής, η οποία λειτουργεί άψογα². Από τα μέσα του 18ου αιώνα ανθούν οι επιστήμες της ζωής (φυσιολογία, βιολογία, ιατρική κ.ά.), καθώς και η χημεία, που χρησιμοποιείται για τη θεμελίωση υλοζωιστικών θεωριών, π.χ. από τον Ντιντερό, τον Χόλμπαχ κ.ά. Η επιστημονική αυτή κατεύθυνση συνδέεται με τη γένεση θεωριών της εξέλιξης, όπως στον Μπιφόν, Ντιντερό³ κ.ά. Ορισμένες από τις θεωρίες αυτές προϋποθέτουν την ύπαρξη των όντων σε σπερματική μορφή, ως αφετηρία της εξέλιξής τους. Οι πιο προχωρημένες προϋποθέτουν ότι η ύλη έχει την ιδιότητα της «αισθητικότητας», δηλαδή της αντίδρασης σε εξωτερικά ερεθίσματα, και ότι υπό την επίδραση της θερμότητας μπορεί να αναπτύξει ζωή, κίνηση, σκέψη και συνείδηση. Η δυνατότητα αυτή πραγματοποιείται όταν συντελείται η μετάβαση από την ανόργανη ύλη στην οργανική ύλη και από αυτή στους ζωντανούς οργανισμούς και στα συνειδητά όντα.

Τόσο η επιστημονική σκέψη που υιοθετεί μαθηματικά πρότυπα και μηχανιστικές υποθέσεις όσο και αυτή που υιοθετεί υλοζωιστικές υποθέσεις στρέφονται κατά του χριστιανι-

σμού και ιδιαίτερα της ρωμαιοκαθολικής θρησκείας. Η πρώτη όμως περιορίζεται στο ντεϊστικό δόγμα, σύμφωνα με το οποίο ο θεός δημιούργησε τον κόσμο σύμφωνα με τις απαιτήσεις του ορθού λόγου και της μηχανιστικού τύπου επιστήμης, απορρίπτοντας τα θαύματα, τα μυστήρια και τα ακατάληπτα δόγματα⁴.

Η δεύτερη, ξεκινώντας από τη θέση ότι η ύλη μπορεί να αναπτύξει κίνηση, ζωή, συνείδηση και απεριόριστη ποικιλία μορφών, θεωρεί την υπόθεση της ύπαρξης του θεού περιττή για την επιστήμη. Η αναφορά σ' αυτή για να εξηγηθούν φαινόμενα που ανήκουν στη φύση, εξωτερική και ανθρωπίνη, σημαίνει εξήγηση του αγνώστου διά του αγνώστου⁵.

Παρά το ότι η υλοζωιστικού τύπου επιστήμη υιοθετεί μια μονιστική κοσμολογία και ανθρωπολογία, αντίθετη προς τον καρτεσιανό δυϊσμό, η επιστήμη της εποχής του Διαφωτισμού στο σύνολό της προϋποθέτει την έμφαση στον ορθό λόγο, όπως τον περιγράφει ο Ντεκάρτ στο *Λόγο περί της Μεθόδου*. Ο Ντεκάρτ γράφει: «Η ορθοφροσύνη είναι στον κόσμο το πράγμα το καλύτερα μοιρασμένο [...]. Η ικανότητα να κρίνει κανένας καλά και να ξεχωρίζει την αλήθεια από το ψέμα, η οποία είναι ό,τι ονομάζουν ορθοφροσύνη ή λογικό, είναι φυσικά ίση σε όλους τους ανθρώπους. Κι έτσι η ποικιλία των γνώμών μας δεν προέρχεται από το ότι άλλοι είναι περισσότερο και άλλοι λιγότερο λογικοί, παρά μονάχα από το ότι οδηγούμε τις σκέψεις μας από διαφορετικούς δρόμους και δεν προσέχουμε όλοι τα ίδια πράγματα. Γιατί δεν αρκεί να έχει κανείς καλό μυαλό, το κυριότερο είναι να το χρησιμοποιεί καλά»⁶.

Η ικανότητα να διακριθεί η αλήθεια από την πλάνη συνεπάγεται, σύμφωνα με τον Ντεκάρτ, ένα κριτήριο διάκρισης αλήθειας και πλάνης, σύμφωνα με το οποίο «τα πράγματα που διανοούμαστε πολύ καθαρά και πολύ διακριτά είναι όλα αληθινά»⁷. Το κριτήριο αυτό ισχύει κυρίως για τη φυσικομαθηματικού τύπου επιστήμη, που συνεχίζουν να καλλιεργούν στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα ο d'Alembert κ.ά. Ως ένα βαθμό ισχύει και για την υλοζωιστικού τύπου επιστήμη, από την άποψη ότι απορρίπτει την ύπαρξη του θεού με το επιχείρημα ότι είναι ακατάληπτη υπόθεση.

Εξάλλου, η υλοζωιστικού τύπου επιστήμη, ο Ντιντερό ιδιαίτερα, προσπαθεί να συνδυάσει το καρτεσιανό κριτήριο με την υπόθεση ότι η ύλη χαρακτηρίζεται από ζωή και κίνηση και συνδέεται με εξελικτικά φαινόμενα⁸.

Όπως είναι γνωστό, ο Ντεκάρτ απέρριπτε την εμπειρική σαφήνεια που ταυτίζεται με την ενάργεια των εντυπώσεων και των παραστάσεων. Τη θεωρούσε ως επί το πλείστον ως πηγή πλάνης⁹. Κριτήριο αληθείας για τον Ντεκάρτ αποτελεί η λογική σαφήνεια που δείχνει, για παράδειγμα, πώς προκύπτει το συμπέρασμα ενός συλλογισμού από τις προκειμένες, ή που αναφέρεται σε αναλυτικές προτάσεις, για παράδειγμα ότι το όλον αποτελείται από μέρη. Σε αντίθεση με τον Ντεκάρτ, η επιστήμη του Διαφωτισμού δεν δέχεται το χωρισμό της λογικής από την εμπειρική σαφήνεια. Τελικά, όμως, δέχεται την προτεραιότητα της λογικής σαφήνειας ως κριτηρίου επιστημονικής αλήθειας. Χαρακτηριστικά, ο Ντιντερό, ακολουθώντας τον Βολταίρο, γράφει: «Μια απόδειξη έχει για μένα μεγαλύτερη αξία από πενήντα γεγονότα. Είμαι πιο βέβαιος για το λογικό μου παρά για τα μάτια μου»¹⁰. Τονίζει την ανάγκη να είναι αντιπροσωπευτικά τα γεγονότα στα οποία αναφέρεται ο επιστήμων. Ένα μεμονωμένο γεγονός δεν μπορεί να διαψεύσει μια επιστημονική υπόθεση, αν δεν έχει εξηγηθεί γενετικά και αιτιολογικά. Μια φαινομενική διάψευση μπορεί να συνεπάγεται πραγματική επαλήθευση¹¹. Η επιστημονική αλήθεια προϋποθέτει ότι η λογική αλήθεια και

σαφήνεια θεμελιώνει την εμπειρική αλήθεια και σαφήνεια. Από γενετική σκοπιά, η λογική αλήθεια και σαφήνεια δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την εμπειρική αλήθεια και σαφήνεια.

Στην *Εγκυκλοπαίδεια των Διαφωτιστών* (άρθρο *Philosophie*), ο Ντιντερό διατυπώνει έναν ορισμό της φιλοσοφίας, που την ταυτίζει σχεδόν με την επιστημονική σκέψη. Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό, «Να φιλοσοφούμε σημαίνει να δίνουμε το λόγο των πραγμάτων ή τουλάχιστον να τον αναζητούμε [...] Όποιος περιορίζεται στο να βλέπει τα πράγματα και να αφηγείται ό,τι είδε είναι μόνο ιστορικός [...] Όποιος όμως προσπαθεί να ανακαλύψει γιατί τα πράγματα είναι όπως είναι, και όχι αλλιώς, είναι ο φιλόσοφος. Αυτή είναι η υγιής έννοια της φιλοσοφίας [...] Ό,τι διακρίνει το φιλόσοφο από τον κοινό άνθρωπο είναι ότι ο φιλόσοφος δεν δέχεται τίποτε χωρίς αποδείξεις, και ιδίως ότι δεν ικανοποιείται με λέξεις. Ο φιλόσοφος προτιμάει να αναγνωρίσει την άγνοιά του κάθε φορά που ο λόγος και η εμπειρία δεν μπορούν να τον οδηγήσουν στον αληθή λόγο των πραγμάτων».

Η προτροπή του Ντιντερό να μην ικανοποιείται ο φιλόσοφος και ο επιστήμων με λέξεις είναι εξαιρετικά επίκαιρη, αν θυμηθούμε ότι σήμερα οι ενίοτε ασυνάρτητοι αφορισμοί θεωρούνται ως φιλοσοφία και ο βερμπάλισμός εκλαμβάνεται ως αποδεικτική σκέψη.

Από τον παραπάνω ορισμό της φιλοσοφίας προκύπτει ότι ο πραγματικός επιστήμων είναι οπωσδήποτε φιλόσοφος, ο δε φιλόσοφος, χωρίς να είναι οπωσδήποτε επιστήμων, χωρίς δηλαδή να αναζητεί τις ιδιότητες και σχέσεις των όντων που ανήκουν σε μια καθορισμένη περιοχή του επιστητού, οφείλει να αποδεικνύει τους ισχυρισμούς του και να αναζητεί τη σαφήνεια και την ευκρίνεια στις προτάσεις του. Αν και η υλοζωιστική αντίληψη περί επιστήμης απομακρύνεται ως ένα βαθμό από την αρχή αυτή, τόσο ο φιλόσοφος όσο και ο επιστήμων πρέπει να αποφεύγουν την αναφορά στις κρυφές ιδιότητες των πραγμάτων, όπως η αριστοτελική έννοια του «δυνάμει» ή ακόμα και η «έλξη» του Νεύτωνα¹². Όπως προκύπτει από την *Ερμηνεία της φύσης* του Ντιντερό, που είναι επηρεασμένη από τον Βάκωνα, η σχέση φιλοσοφίας και επιστήμης είναι ανάλογη προς τη σχέση υπόθεσης και θεωρίας, από τη μια μεριά, παρατήρησης και πειράματος, από την άλλη.

Η καρτεσιανή θέση ότι η σαφήνεια και η ευκρίνεια αποτελούν κριτήρια αληθείας οδηγεί τους Διαφωτιστές στον προβληματισμό γύρω από τη γλώσσα, ιδιαίτερα τη γλώσσα της επιστήμης και της φιλοσοφίας. Ο Λοκ είχε διδάξει ότι η γλώσσα πρέπει να αναφέρεται σε εναργείς «ιδέες», δηλαδή παραστάσεις που περιλαμβάνουν τα κοινά χαρακτηριστικά μιας κατηγορίας όντων και στις σχέσεις μεταξύ τους, για να έχει νόημα¹³. Οι Διαφωτιστές υιοθετούν, πλουτίζοντάς την, την ανάλυση αυτή και συσχετίζοντάς τη με την εμπειρία. Η εμπειρία πηγάζει από τη μνήμη, που εντάσσει τις παραστάσεις σε μια ενιαία εξελικτική διαδικασία. Την κατεύθυνση του Λοκ συνεχίζει ο Κοντιγιάκ, στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Ο Κοντιγιάκ θεωρεί την επιστήμη ως καλοκαμωμένη γλώσσα κατά κύριο λόγο. Η ανάλυσή του αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η μετάβαση από την επιστημολογία που αναλύει κατά κύριο λόγο τη γλώσσα της επιστήμης στο συμβατισμό και τον εμπειριοκριτικισμό¹⁴.

Παρά την προτεραιότητα των λογικών αληθειών σε σχέση με τις πραγματικές αλήθειες, ο Ντιντερό υποστηρίζει ότι η μέθοδος της επιστήμης δεν πρέπει να περιορίζεται στη «μαθηματική φιλοσοφία», αλλά να κλίνει όλο και περισσότερο προς την «πειραματική φιλοσοφία». Ο Ντιντερό αναφέρεται στην ιστορία της επιστημονικής σκέψης, για να υποστηρίξει ότι η «μαθηματική» ή «ορθολογική» φιλοσοφία έχει εξαντλήσει τις δυνατότητές της. Μπο-

ρεί να συσχετίσει τα ήδη γνωστά δεδομένα. Δεν μπορεί όμως να ανακαλύψει νέα, ενώ η «πειραματική φιλοσοφία» έχει αυτή τη δυνατότητα¹⁵. Η άποψη αυτή υιοθετείται κυρίως από τους εκπροσώπους της υλοζωιστικής επιστήμης, που είναι επιφυλακτικοί ως προς τη «μαθηματική φιλοσοφία», στην οποία καταλογίζουν αναντιστοιχία προς την πραγματικότητα. Η «πειραματική φιλοσοφία», αντίθετα, δείχνει πως η φύση έχει τη δυνατότητα «να διαιρεί και να ενώνει [...] να συμπυκνώνει, να δημιουργεί στερεά σώματα και να μεταβάλλει τα στερεά σε υγρά. [...] Η πειραματική φιλοσοφία επιβεβαιώνει ότι η φύση αρνιέται τις μορφές της για να δημιουργήσει διαφορετικές μορφές»¹⁶. Οι εξελικτικές διαδικασίες δημιουργίας και καταστροφής, που χαρακτηρίζουν τη φύση και που διαπιστώνει η πειραματική φιλοσοφία, εξηγούν την κρίση του Ένγκελς, που χαρακτήρισε την *Ερμηγεία της φύσης* του Ντιντερό ως το «αριστούργημα της διαλεκτικής».

Τόσο η υλοζωιστική αντίληψη περί επιστήμης όσο και η επιστήμη που ενδιαφέρεται περισσότερο για τις γενικές αρχές και την αξιωματική της επιστημονικής σκέψης, για παράδειγμα στον d'Alembert, αναγνωρίζουν τη συνάφεια επιστήμης και τέχνης, δηλαδή κάθε δραστηριότητα που καταλήγει, μιμούμενη τη φύση, στη δημιουργία μιας νέας πραγματικότητας που δεν υπήρχε προηγουμένως. Έτσι, σύμφωνα με το άρθρο «Τέχνη» (art) της *Εγκυκλοπαίδειας*, η τέχνη, όπως και η επιστήμη, προϋποθέτει ένα θεωρητικό μέρος έστω και λανθάνον, τη γνώση των ιδιοτήτων των υλικών και της χρήσης των εργαλείων. Επιστήμη και τέχνη περιλαμβάνουν ένα μεθοδικό μέρος. Ως προς την τέχνη, το μεθοδικό μέρος ορίζει τους κανόνες σύμφωνα με τους οποίους κατασκευάζεται ένα αντικείμενο. Από το άρθρο *Μεταλλουργία* του Χόλμπαχ, προκύπτει ότι η επιστήμη και η τέχνη προϋποθέτουν ανάλογες νοητικές λειτουργίες. Η συναρμολόγηση και η αποσυναρμολόγηση ενός μηχανήματος από έναν τεχνίτη είναι ανάλογη με την ανάλυση και σύνθεση στην επιστήμη. Καμιά μαθηματική απόδειξη δεν είναι πιο περίπλοκη από το μηχανισμό ενός ρολογιού. Ο d'Alembert αναγνωρίζει τη συνάφεια τεχνών και επιστημών. Παρατηρεί ότι «οι επιστήμες και οι τέχνες αλληλοβοηθούνται και ότι υπάρχει μια αλυσίδα που τις ενώνει». Η τέχνη μιμείται και αναπαράγει ό,τι δημιουργεί η φύση με ταχύτερο ρυθμό. Δημιουργεί σε μια μέρα ό,τι η φύση χρειάζεται αιώνες για να δημιουργήσει. Για παράδειγμα, ο τροχός κάνει πολύ πιο γρήγορα ό,τι κάνει ο κορμός ενός δέντρου, τον οποίο μιμείται.

Οι αναλύσεις των Διαφωτιστών για τη συνάφεια τέχνης και επιστήμης έχουν αναμφίβολα και ιδεολογική λειτουργία. Στρέφονται κατά της αντίληψης που είχε καλλιεργηθεί κατά την αρχαιότητα, ότι οι «ελευθέριες τέχνες», για παράδειγμα η μουσική ή η ρητορική, υπερετερούν των μηχανικών τεχνών, όπως η ξυλουργική ή η τέχνη της κατεργασίας των μετάλλων ή των δερμάτων. Στρέφονται επίσης και κατά της εκπαίδευσης που πρόσφεραν οι ιησουίτες στα σχολεία τους και που έδινε ιδιαίτερα μεγάλη θέση στη ρητορική. Έτσι, στο άρθρο «τέχνη», τονίζεται ότι «οι κρίσεις μας χαρακτηρίζονται από ιδιοτροπία όταν απαιτούμε χρήσιμες δραστηριότητες και περιφρονούμε αυτούς που επιδίδονται σ' αυτές». Αναπτύσσοντας την κατεύθυνση αυτή, ο d'Alembert παρατηρεί ότι «ίσως πρέπει να αναζητήσουμε στους τεχνίτες τις πιο αξιοθαύμαστες αποδείξεις της ευρηκτικής ικανότητας, της υπομονής και των δυνατοτήτων του ανθρώπινου πνεύματος». Από τις θέσεις αυτές προκύπτει η ανάγκη «ο λαός να προσεγγίσει το σημείο στο οποίο βρίσκονται οι φιλόσοφοι». Και αυτό πρέπει να διδαχθούν από την πρακτική των τεχνιτών, σύμφωνα με τον Ντιντερό¹⁷.

Χαρακτηριστική της επιστημονικής σκέψης του Διαφωτισμού είναι η μεθοδολογική σχέση της με το εγκυκλοπαιδικό πνεύμα. Στο άρθρο *Εγκυκλοπαίδεια* (Encyclopédie), το εγκυκλοπαιδικό πνεύμα συνδέεται με την ιστορία της επιστημονικής σκέψης. Η ιστορία αυτή είναι απαραίτητη για την έρευνα, γιατί επιτρέπει να οριοθετηθούν τα κενά που υπάρχουν στην παρούσα κατάσταση της επιστήμης και η έρευνα να προσανατολιστεί προς τη συμπλήρωσή τους. Η ιστορία της επιστημονικής σκέψης και το εγκυκλοπαιδικό πνεύμα επιτρέπει να διακριθεί το σημαντικό από το ασήμαντο στα ευρήματα της επιστήμης. Επιτρέπει να κατανηθούν οι επαναστάσεις που χαρακτηρίζουν την ιστορική πορεία της επιστημονικής σκέψης. Τέλος, το εγκυκλοπαιδικό πνεύμα είναι συνυφασμένο με τη διεπιστημονικότητα. Κάθε άρθρο της *Εγκυκλοπαίδειας* των Διαφωτιστών παραπέμπει σε συναφή άρθρα, που ανήκουν όμως σε διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους. Η επιστημονική έρευνα θεμελιώνεται τελικά στο αξίωμα ότι «ο άνθρωπος είναι το μοναδικό όριο από το οποίο πρέπει να ξεκινήσουμε και στο οποίο πρέπει να αναχθούν τα πάντα». «Είναι η παρουσία του ανθρώπου που καθιστά ενδιαφέρουσα την ύπαρξη των όντων». Σύμφωνα με το άρθρο *Εγκυκλοπαίδεια*, η επιστημονική σκέψη είναι συνυφασμένη με την εκλαΐκευση. «Ο άνθρωπος του λαού και ο σοφός επιστήμων θα επιθυμούν πάντα να καλλιεργηθούν από μια *Εγκυκλοπαίδεια*».

Την άποψη ότι η διάδοση της επιστημονικής σκέψης είναι συνυφασμένη με την ουσία της αναπτύσσει ο Κοντορσέ, που εκπροσωπεί τη μετάβαση από τους Εγκυκλοπαιδιστές στη Γαλλική Επανάσταση. Οι ιερείς των ανατολικών πολιτισμών χρησιμοποιούσαν την πρόοδο των επιστημών για να εμπεδώσουν και να ενισχύσουν την εξουσία τους. Αναζητούσαν την επιστημονική αλήθεια μόνο και μόνο για να διαδώσουν πλάνες.

Απεναντίας, στους αρχαίους Έλληνες, η επιστήμη προόδευσε όσο ήταν δυνατόν, γιατί η αναζήτηση της επιστημονικής αλήθειας έπαψε να είναι το προνόμιο ενός ιερατείου. «Όλοι οι άνθρωποι είχαν ίσο δικαίωμα στη γνώση της αλήθειας. Όλοι μπορούσαν να προσπαθήσουν να την ανακαλύψουν για να την ανακοινώσουν ολόκληρη σε όλους»¹⁸.

Από το άρθρο *Εγκυκλοπαίδεια* όσο και από τις παρατηρήσεις του Κοντορσέ συνάγεται ότι η επιστημονική σκέψη της οποίας τα συμπεράσματα δεν διαδίδονται εύκολα εκφυλίζεται σε ασυνάρτητο άθροισμα χρησμών και αφορισμών, που αποτελούν ανεξέλεγκτες αυθεντίες για τους αμήτους.

Το συμπέρασμα αυτό είναι πολύτιμο για σήμερα. Το ίδιο πολύτιμο είναι το συμπέρασμα ότι η επιστημονική αλήθεια, εφόσον δεν αποκορύπτεται, προσφέρει το κριτήριο της αληθείας και ότι δεν υπάρχει διπλή αλήθεια, του λογικού και της επιστήμης, όπως υποστηρίχθηκε από το τέλος του Μεσαίωνα ως τις μέρες μας. Δεν υπάρχει εργαλειακή λογική, όπως υποστήριξαν ο Μπέρξον και ύστερα οι Αντόρνο και Χορκχάμερ στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*. Σύμφωνα με αυτή, ο ορθός λόγος είναι ένα είδος υπολογισμού και μπορεί να υπηρετήσει οποιονδήποτε σκοπό. Η ανορθόλογη έννοια της εργαλειακής λογικής μπορεί να ενθουσίασε τους νέους θεολόγους και άλλους ομοϊδεάτες τους. Δεν έχει όμως καμιά σχέση με τον ορθό λόγο, όπως τον εννοεί ο Διαφωτισμός. Αυτός αναφέρεται σε διαδικασίες συνειδητοποίησης, απελευθερωτικής απαλλαγής από τις προλήψεις, τις δεισιδαιμονίες και την άκριτη αυθεντία. Ο ορθός λόγος αναφέρεται σε διαδικασίες μετάβασης από τη σύγχυση στη σαφήνεια και την ευκρίνεια. Θα ήταν δυνατόν να του αποδοθεί η θέση ότι το επιστημονικό ήθος μπορεί να λύσει τα προβλήματα της κοινωνικής ζωής.

Σημειώσεις

1. Ο αντικραϊσμός άρχισε με τον Κοδρικά, τον Γρηγόριο Ε΄ και τον Αθανάσιο Πάριο. Συνεχίζεται στις μέρες μας από τους «νέους θεολόγους» (βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, 1977, σσ. 361 κ.ε.). Σύμφωνα με τον Χ. Γιανναρά (*Η νεοελληνική ταυτότητα*, Αθήνα, 1978, σ. 70), ο Κοραΐς συνεχίζει «την καλλιεργημένη υστερία των "διαφωτισμένων γραϊκών" για τα "φώτα" της Ευρώπης».
2. Η παγκόσμια έλξη του Νεύτωνα ερμηνεύεται από τον Βολταίρο ως απόδειξη ότι «οι αμετάβλητοι νόμοι της μηχανικής ισχύουν για το σύμπαν». Τα αποτελέσματα του νόμου της παγκόσμιας έλξης είναι αντικείμενο βέβαιης και αναμφισβήτητης γνώσης. «Ο Νεύτων ανακάλυψε τη μηχανική των ελατηρίων του Σύμπαντος». Στο Δημιουργό όμως πρέπει να αναζητηθεί η αιτία του νόμου της παγκόσμιας έλξης (βλ. Voltaire, *Sur le système de l'attraction, Sur l'optique de M. Newton*, στα *Mélanges*, Pléiade, Paris, 1961, σσ. 59, 63-67. Ελληνική μετάφραση των κειμένων αυτών υπάχκει στο Βολταίρος, *Φιλοσοφικές Επιστολές*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1989, σσ. 112-144). Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Νεύτων, αν και ευσεβέστατος, έτεινε προς το σοκινιανισμό, δηλαδή προς την αίρεση που αμφισβητούσε το δόγμα της αγίας τριάδας.
3. Diderot, *De l'interprétation de la nature*, στο *Oeuvres Philosophiques*, Garnier, Paris, 1961, σσ. 208 κ.ε., 226 κ.ε., 228 κ.ε., 238 κ.ε. Στο ίδιο, *Entretien entre d'Alembert et Diderot*, σσ. 258 κ.ε.
4. Paul Vernière, *Spinoza et la pensée française avant la Révolution*, σσ. 212-213, 383, 411.
5. *Entretien entre d'Alembert et Diderot*, *Oeuvres Philosophiques*, σ. 269 σημ.
6. Ντεκάριτ, *Λόγος περί της Μεθόδου*, μτφρ. Χρ. Χρηστίδη, Αθήνα, 1976², σ. 5.
7. *Ο.π.*, σσ. 32-33.
8. Σύμφωνα με τα *Principes Philosophiques sur la matière et le mouvement*, *Oeuvres Philosophiques*, σσ. 394 κ.ε., χαρακτηριστικό των «μορίων» είναι ότι αποτελούν ενεργό δύναμη. Η συσχέτιση ύλης και εξέλιξης αναπτύσσεται στην *Interprétation de la nature* του Ντίντερό.
9. *Première Méditation*, σ. 268, *Méditation Quatrième*, σ. 301, *Méditation Sixième*, σ. 322, Descartes, *Oeuvres et Lettres*, Pléiade, Paris, 1952.
10. *Pensées Philosophiques*, στα *Oeuvres Philosophiques*, *ό.π.*, σ. 41.
11. *Interprétation de la nature*, *ό.π.*, σσ. 218-220, 221-222.
12. Voltaire, *Lettres Philosophiques*, *Mélanges*, *ό.π.*, σσ. 64-65.
13. *An Essay concerning human understanding*, εκδ. A. C. Fraser, N. York, 1959, τ. 2, σσ. 54 κ.ε. Αντικείμενο γνώσης είναι όμως οι εντυπώσεις και παραστάσεις που αναφέρονται στα καθ' έλαστον όντα.
14. G. Cusdorf, *Les Principes de la penée au siècle des Lumières*, Paris, 1971, σσ. 270-271.
15. *De l'interprétation de la nature*, *ό.π.*, σσ. 178 κ.ε., 181-182, 192-193.
16. *Ο.π.*, σσ. 187, 191, 211.
17. *Ο.π.*, σσ. 211, 216.
18. *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, Paris, 1988, σσ. 117-124.